

УДК 911.3

Чернова Г.В.¹, Денисик Б.Г.²¹*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*²*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області

Стаття присвячена дослідженню територіально-рекреаційного комплексу Вінницької області України, який є важливою регіональною ланкою в загальнодержавній територіальній організації рекреаційної діяльності населення. Актуальність питання зумовлена необхідністю проведення аналізу функціонування та розвитку територіально-рекреаційного комплексу Вінниччини в цілому, та кожного рекреаційного району зокрема. Адже зважаючи на значні рекреаційні ресурси у різних регіонах України, виникає потреба наукового обґрунтування рекреаційної діяльності та створення найбільш сприятливих умов для життя і відпочинку людей. У статті проведено аналіз факторів формування ТРК Вінницької області. У процесі дослідження здійснена комплексна бальна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу, визначено коефіцієнти рекреаційної цінності території області та її адміністративних районів. На основі структурного аналізу проведена структуризація ТРК Вінницької області – проаналізована компонентна та територіальна структури. Особлива увагу звернена на розвиток оздоровчо-спортивної рекреації в області. Обґрунтована роль міста Вінниці, як поліфункціонального рекреаційного центра ТРК, що має досить забезпечену матеріально-технічну базу. Показано рівень сучасного рекреаційного використання території Вінницької області, визначені основні напрямки і конкретні рекомендації для поліпшення рекреаційної діяльності на території області в умовах трансформації економіки України.

Ключові слова: рекреація, рекреаційна діяльність, територіально-рекреаційний комплекс, рекреаційно-ресурсний потенціал, територіальна організація, рекреаційний район.

Чернова А.В., Денисик Б.Г. Территориально-рекреационный комплекс Винницкой области На современном этапе трансформации общественных отношений в Украине, все более актуальным становится сохранение здоровья населения отдельных территорий, что порождает широкий спектр потребностей, реализацию которых обеспечивает рекреационная отрасль хозяйства. Ввиду этого, а также на значительные рекреационные ресурсы в разных регионах Украины, возникает потребность научного обоснования рекреационной деятельности и создания более благоприятных условий для жизни и отдыха людей. Статья посвящена исследованию территориально-рекреационного комплекса Винницкой области Украины, который является важным региональным звеном в общегосударственной территориальной организации рекреационной деятельности населения. В статье определена специфическая система условий, ресурсов и факторов формирования ТРК Винницкой области. В процессе исследования произведена комплексная бальная оценка рекреационно-ресурсного потенциала, которая лежит в основе расчётов коэффициента рекреационной ценности территории области и её административных районов. При помощи метода структурного анализа произведена структуризация ТРК Винницкой области – проанализированы компонентный и территориальный аспекты функциональной структуры. Показан уровень рекреационного использования территории Винницкой области на современном этапе, определены основные направления и рекомендации по улучшению рекреационной деятельности на территории области в условиях трансформации экономики Украины.

Ключевые слова: рекреация, рекреационная деятельность, территориально-рекреационный комплекс, рекреационно-ресурсный потенциал, территориальная организация, рекреационный район.

Chernova A.V., Denysyk B.G. Territorial-recreational complex of Vinnitsa region. On the modern stage of transformation of public relations in Ukraine, the health preservation of population in separate territory is become more actual. It generates the wide spectrum of necessities realization of which is provided by recreational industry of economy. Because of it, and also on considerable recreational resources in the different regions of Ukraine, there is a necessity of scientific ground of recreational activity and creation of the most favorable terms for life and rest of people. Recreational activity can become important in the economic complex of many regions, especially those which have agrarian specialization, the least contamination of environment and own considerable recreational resources. In territorial-recreational complexes (TRK) of such regions recreational services can be formed not only for

a local population but also for the necessities of holiday-makers from other regions of Ukraine and from abroad. The article is devoted to the research of the territorial-recreational complex (TRC) of Vinnitsa region of Ukraine, which is an important branch in the state system of territorial organization of the activity of population. The analysis of the factors of the TRC of Vinnitsa region was done, the coefficients of recreational value of the region and its districts were determined. The structuring of TRC of Vinnitsa region based on the structural analysis: was analyzed component, territorial and administrative structure. The level of modern recreational use of the Vinnitsa region have been shown, the main directions and specific recommendations to improve recreational activities in the region in the economic transformation of Ukraine were singled out.

Keywords: recreation, recreational activity, territorial-recreational complex, recreation and resource potential, territorial organization, recreational district.

Наявність проблеми. На сучасному етапі трансформації суспільних відносин в Україні, все більш актуальним стає збереження здоров'я населення окремої території, що породжує широкий спектр потреб, реалізацію яких забезпечує рекреаційна галузь господарства. Рекреаційна діяльність може стати важливою в господарському комплексі багатьох регіонів, особливо тих, що мають аграрну спеціалізацію, найменше забруднення навколишнього середовища та володіють значними рекреаційними ресурсами. У територіально-рекреаційних комплексах (ТРК) таких регіонів можуть формуватися рекреаційні послуги не лише для місцевого населення, але й для потреб рекреантів з інших регіонів України та з-за кордону.

Таким чином є важливим виявлення наявних ресурсів і можливостей територій адміністративних областей для рекреаційної діяльності. Розробка науково-теоретичних положень та реалізація їх на практиці шляхом створення ТРК сприяла б більш ефективному використанню ресурсно-рекреаційного потенціалу територій окремих адміністративних областей України та задоволенню регіональних і локальних інтересів.

Аналіз наявних досліджень з проблематики. Питання вивчення рекреаційних ресурсів та особливостей функціонування ТРК займають вагомe місце в економіко-географічних дослідженнях науковців. Серед авторів, які розглядали питання структурного аналізу територіально-рекреаційних комплексів регіонів за минулі роки, варто назвати О.О. Бейдика, В.І. Мацолу, В.А. Калитюка, І.В. Смаль, А.Г. Кривець, І.М. Філоненко, Л.М. Черчик та інших [1-6, 8].

Мета статті: дослідити особливості формування і функціонування територіально-рекреаційного комплексу Вінницької області в контексті територіальної організації і комплексно-пропорційного розвитку обласного регіону і господарства України.

Результати дослідження. Зміни організаційних і економіко-географічних зв'язків між підприємствами і закладами рекреаційного господарства зумовлюють необхідність створення нових форм кооперування рекреаційних та супутніх галузей – територіально-рекреаційних комплексів (ТРК) на різних рівнях – державному, регіональному, обласному. *Територіально-рекреаційний комплекс обласного рівня* можна розглядати як складне суспільно-географічне утворення, яке формується і функціонує за наявності певної кількості елементів (рекреантів, рекреаційних ресурсів, обслуговуючого персоналу, закладів інфраструктури та управління), пов'язаних прямими та зворотніми зв'язками, структура і інтенсивність яких формуються під впливом рекреаційного попиту та стану суспільно-господарських територіальних комплексів [4].

Важлива роль у формуванні ТРК Вінницької області відводиться

сусільно-географічному положенню. Вінницька область є адміністративно-господарською територіальною структурою України. Вона має внутрішньоматерикове прирічкове розташування. Розглядаючи Вінницьку область як зовнішньо відкриту систему, варто зазначити, що шістьнадцять її районів – Козятинський, Погребищенський, Оратівський та ін. мають значну частку кордонів із «зовнішніми системами» – із Одеською, Черкаською, Кіровоградською, Київською, Житомирською, Хмельницькою, Чернівецькою областями та Республікою Молдова. Це сприяє розширенню зв'язків з цими регіонами, зокрема і в галузі рекреації та туризму. Найнижчий коефіцієнт абсолютного ступеня сусідства мають Тульчинський, Тиврівський та Немирівський райони. Це свідчить про їх вигідне розташування відносно інших елементів системи. Аналіз показників віддаленості адміністративних районів відносно Південного Бугу та Дністра вказує на те, що найбільш вигідне прирічкове положення мають Тульчинський, Немирівський, Тиврівський, Ямпільський, Могилів-Подільський та інші. Несприятливі показники характерні для Оратівського, Погребищенського, Козятинського районів. Географічне положення в центрі України обумовлює транзитність території – область перетинають важливі автомобільні магістралі та залізниці, які використовуються для міждержавних сполучень.

Важливою складовою у структурі рекреаційно-ресурсного потенціалу є **природні ресурси** – об'єкти та явища натурального походження, залучені у сферу рекреації та туризму. Одним з факторів, що визначає ступінь придатності території для рекреаційної діяльності, є *рельєф*. Сучасна поверхня області – це хвиляста, подекуди горбиста рівнина. В геоморфологічному відношенні Вінниччину поділяють на три частини: Придністер'я, Побужжя, Придніпров'я. Вінницьке Придністур'я – це своєрідна «гірська країна», для якої характерні цікаві форми вивітрювання. Побужжя значно менше розчленоване долинами річок. Кристалічні породи тут виходять на поверхню в долинах річок, утворюючи пороги. Північна частина області зайнята Придніпровською височиною. Її схили порізані численними долинами річок і ярами, особливо в південно-східній частині.

За термічним режимом та режимом зволоження *клімат* Вінницької області є помірно-континентальним. Комфортність температурних умов в межах Вінницької області складає близько 3 балів влітку і 2 балів для зимового відпочинку. Земельний фонд Вінницької області складає 2649,26 тис. га. Частка земель оздоровчого та рекреаційного призначення складає всього 1,43 тис. га (0,05% площі області). Це надзвичайно низький показник, серед районів області, порівнянно великою часткою земель рекреаційного призначення виділяються Хмельницький, Вінницький, Крижопільський, Тульчинський райони.

Вінницька область є однією з найбагатших за запасами *водних ресурсів*. Область має досить густу мережу річок, що представлена річковими системами Південного Бугу, Дністра і Дніпра. Глибина річок сприятлива для занять усіма видами водного спорту, туризму. Значна кількість водних ресурсів області акумулюється в озерах, водосховищах і ставках. Найвищий бал забезпеченості водними ресурсами мають Бершадський, Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський, Немирівський райони; менш забезпечені Жмеринський, Козятинський, Оратівський, Чечельницький. Вінниччина багата якісними мінеральними та прісними *підземними водами*. На території області розвідано та враховано державним балансом Хмельницьке родовище мінеральних лікувальних радонових вод (5 ділянок), родовище столових вод «Регіна» (4 джерела), 17 родовищ прісних

вод (44 окремих ділянки).

Найбільш придатними для відпочинку та оздоровлення серед рослинних ресурсів є *ліси*. В області налічується 376,90 тис. га земель лісового фонду, з них вкрито лісовою рослинністю – 364,52 тис. га (13,7 % від загальної площі області). Найбільшу забезпеченість лісовими рекреаційними ресурсами мають Чечельницький, Піщанський, Тульчинський, Тростянецький, Літинський, Жмеринський райони області. *Об'єкти природоохоронного фонду*, за винятком заповідників, теж складають рекреаційний потенціал Вінниччини. На території Вінницької області функціонує 338 природоохоронних об'єктів (0,78 % від площі області). Найвищий відсоток заповідності спостерігається в Чечельницькому та Жмеринському районах. Вінницька область розташована в межах Подільської та Придніпровської височин, тому потенціал її рекреаційних територій (здатність приймати рекреаційне навантаження) можна оцінити 2 балами. Підсумувавши оцінки вище вказаних показників, зроблено висновок, що найбільшу *забезпеченість природними рекреаційними ресурсами* мають Вінницький, Літинський, Муровано-Куриловецький, Могилів-Подільський, Хмільницький, Жмеринський та Немирівський райони [7].

Значення *суспільно-історичних рекреаційних ресурсів* у формуванні ТРК Вінницької області визначається наявністю пам'яток архітектури, археології, історії, культури та етнографії. До державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини області внесено 580 пам'яток архітектури та містобудування, з них 111 національного значення. Найдавнішим комплексом культового призначення є скельний монастир в с. Лядова Могилів-Подільського району (XI ст.). Найбільш різноманітними за своєю архітектурою серед пам'яток Вінниччини є численні дерев'яні церкви та дзвіниці XVIII – поч. XX ст. До класичних зразків дерев'яних храмів Поділля належать церкви: Миколаївська 1746 р. у м. Вінниці, Михайлівська 1752 р. у Вороновиці тощо. Найвагомішою є архітектурна спадщина садово-паркових комплексів і ансамблів збудованих в середині XIX – початку XX ст. На території області їх нараховується близько 36. Найвищу оцінку історико-культурного надбання мають Вінницький, Гайсинський, Іллінецький, Могилів-Подільський, Немирівський та Тульчинський райони; найнижча забезпеченість історико-культурними ресурсами характерна для Чернівецького та Чечельницького районів.

Освоєння природно-рекреаційного потенціалу області тісно пов'язане з рівнем господарського розвитку території та регіональної *інфраструктури*. Важливим елементом при формуванні та функціонуванні ТРК, невід'ємною складовою індустрії туризму і відпочинку є готельне господарство, яке в області представлене 21 підприємством. Найвищий показник забезпеченості підприємствами готельного господарства має лише Вінницький район області. Соціальна інфраструктура в Вінницькій області представлена закладами торгівлі та ресторанного господарства, підприємствами побутового обслуговування, лікувально-оздоровчими закладами, туристичними організаціями. Мережа підприємств ресторанного господарства області охоплює ресторани, кафе, бари, їдальні і має тенденцію до скорочення. Серед районів найвищу забезпеченість даними підприємствами мають такі райони, як Барський, Вінницький, Гайсинський. Найвищу забезпеченість закладами торгівлі мають Вінницький, Козятинський, Тростянецький, Немирівський, найнижчу Чечельницький, Іллінецький, Муровано-Куриловецький райони та ще ряд інших. Мережа підприємств побутового

обслуговування Вінниччини характеризується нерівномірністю розміщення. Вищою густота закладів послуг є в районах, центрами яких є міста обласного підпорядкування. Мережа культурного обслуговування області нараховує 990 бібліотек, 1132 заклади культури клубного типу, 2 професійних театри, 22 музеї, філармонію. Найбільше значення для розвитку рекреації мають санаторно-курортні установи та інші заклади відпочинку. На території області розташовано 33 заклади тривалого перебування, з них 23 – санаторії, 1 пансіонат з лікуванням, 6 – санаторіїв-профілакторіїв та 3 бази відпочинку, із загальною кількістю місць у місяць максимального заповнення – 6466. Найвищу забезпеченість санаторно-курортними установами та закладами відпочинку мають Хмельницький, Вінницький, Могилів-Подільський райони. Крім того, на Вінниччині у 2014 р. функціонувало 629 дитячих оздоровчих таборів.

Загалом інфраструктура рекреаційної галузі Вінницької області розвинена недостатньо, що значно стримує вихід області на ринок рекреаційних послуг. Відносно високий рівень інфраструктурного забезпечення рекреаційного процесу мають Вінницький, Могилів-Подільський, Барський, Гайсинський райони, інші райони відстають від них.

На основі оцінок рекреаційно-ресурсного забезпечення визначався показник *комплексної бальної оцінки рекреаційно-ресурсного потенціалу* Вінницької області, який становить 29 балів; середньообласне значення *коефіцієнта рекреаційної цінності* – 1,4 та коефіцієнти рекреаційної цінності адміністративних районів. Найвищі показники мають Вінницький, Могилів-Подільський, Немирівський та Тульчинський райони; наближені до середньо-обласного – Гайсинський, Тростянецький, Хмельницький; нижчі за середньо-обласний показники комплексної бальної оцінки та коефіцієнта рекреаційної цінності спостерігаються в Чернівецькому, Оратівському, Чечельницькому районах.

Функціонально-компонентну структуру ТРК Вінницької області складають 931 закладів, з яких 30 лікувальні установи, 809 – заклади оздоровчо-спортивної рекреації, 92 – заклади туризму і пізнавальної рекреації. В структурі територіально-рекреаційного комплексу значно переважають *оздоровчі заклади* (87%), які спеціалізуються на оздоровчому відпочинку. Ці заклади представлені базами відпочинку (3) та дитячими оздоровчими таборами (806) загальною кількістю 442 місць. В оздоровчих закладах області щорічно оздоровлюється близько 90 тис. чол. Слід відмітити суттєву перевагу в структурі оздоровчих закладів – дитячих таборів. Найбільша кількість таборів розташувалась у Вінницькому, Могилів-Подільському, Хмельницькому районах. В межах області розташовано також 3 бази відпочинку, які спеціалізуються на загальнооздоровчому відпочинку [7].

Курортно-лікувальна рекреація на території області представлена 30 лікувальними закладами: 23 – санаторії, 1 пансіонат з лікуванням, 6 – санаторіїв-профілакторіїв, із загальною кількістю місць у місяць максимального заповнення – 6159. В лікувальних закладах області щорічно одержують лікування більше 60 тис. чол. Рекреаційною зоною області є м. Хмельник з унікальними природними рекреаційними ресурсами, де розташований ряд санаторіїв. Відомі в області та за її межами і такі санаторії як «Авангард» в м. Немирів, «Сокілець» в с. Сокілець Немирівського району тощо. У розміщенні лікувально-оздоровчих закладів Вінницької області можна виділити наступні особливості: орієнтація на природні рекреаційні ресурси – мінеральні води, лікувальні грязі, значні лісові масиви та мальовничість території.

Розвитку *пізнавальної рекреації* у Вінницькій області сприяє наявність великої кількості пам'яток історії, архітектури, археології та мистецтва, з них 146 мають державне значення; а також 25 готелей, 25 музеїв та 42 ліцензованих туристичних підприємства. Культурно-розважальний напрямок рекреаційної діяльності передбачає ознайомлення з історико-культурними пам'ятками області, відвідування музеїв, фестивалів та інших об'єктів культури. На сучасному етапі важливого значення набуває розвиток туристично-альтернативного (відновлювального) напрямку рекреаційної діяльності. Даний напрямок є формою активного відпочинку з екологічно значимим наповненням Серед напрямків екотуризму у межах Вінницької області, на нашу думку, доцільно розвивати: археологічний туризм, ландшафтно-екологічний, гідроекологічний, агроекологічний туризм та багато інших. Зважаючи на аграрну спеціалізацію Вінниччини важливим напрямком рекреаційної діяльності є сільський зелений туризм. На сучасному етапі сільський зелений туризм розвивається в багатьох районах області, серед яких слід назвати Барський, Муровано-Куриловецький, Погребищенський, Могилів-Подільський.

Враховуючи характер рекреаційної спеціалізації та ступінь її розвитку, рівень рекреаційної освоєності території, схожість проблем перспективного розвитку з позицій рекреації, наявність рекреаційних ресурсів та їх територіальні комбінації, керуючись принципом єдності рекреаційного районування з адміністративно-територіальним поділом, у роботі пропонується виділити на території Вінницької області *55 елементів територіальної структури: 6 рекреаційних районів* (Центральний (Середньобузький), Північний (Верхньобузький), Південний (Придністровський), Західний (Середньомурафський), Північно-Східний, Південно-Східний (рис. 1); 13 рекреаційних центрів; 36 рекреаційних пунктів.

Особливістю територіальної структури рекреаційного комплексу Вінницької області є нерівномірність розміщення її елементів. Основні структурні елементи – рекреаційні пункти і центри сформувались вздовж річок, зокрема Південного Бугу та Дністра; на території області відсутні сформовані рекреаційні вузли, Вінниця – найбільший рекреаційний центр області, одночасно виконує функції організаційного ядра обласного територіально-рекреаційного комплексу.

Розглядаючи *напрямки розвитку рекреаційної діяльності у Вінницькій області*, потрібно вивчати та врахувати досвід різних країн світу у цій індустрії. З метою досягнення якісно нового рівня технології туристсько-екскурсійного обслуговування у Вінницькій області можна запропонувати наступні види програм: туристсько-оздоровчі, пізнавально-екскурсійні, професійно-навчальні, етнографічні, туристсько-розважальні, туристсько-сакральні, екологічні, агротуристичні тощо [7].

У процесі формування ринкових відносин ефективного функціонування ТРК, підвищення якості та розширення асортименту туристичних послуг залежать від фінансування, яке реалізується за рахунок коштів обласного та районних бюджетів, а також суб'єктів підприємництва усіх форм власності. Одним з основних чинників фінансового забезпечення розвитку рекреаційної сфери є процес самофінансування, що передбачає її функціонування за рахунок суб'єктів рекреаційного самоврядування та коштів зацікавлених інвесторів.

Туризм, як вид економічної діяльності має чітку орієнтацію на використання природних умов та історико-культурної спадщини регіону. Тому необхідно провести детальне дослідження запасів мінеральних вод та лікувальних грязей, зробити їх бальнеологічну оцінку, встановити межі охоронних зон усіх

Рис. 1. Функціонально-територіальна структура ТРК Вінницької області

видів об'єктів природно-заповідного фонду області; проводити роботу по відновленню ландшафтів, поліпшенню санітарного стану територій у зонах відпочинку, турбазах тощо. Пріоритетним напрямком залишається охорона,

збереження та популяризація пам'яток культурної спадщини регіону. Доцільно провести електронну паспортизацію нерухомих пам'яток культурної спадщини регіону – об'єктів туристичного відвідування.

З метою подальшого вдосконалення ТРК слід ліквідувати інфраструктурні диспропорції, що стримують використання рекреаційних ресурсів та умов області. Важливою умовою розвитку ТРК Вінницької області є поліпшення інформаційного та рекламного забезпечення цієї індустрії тощо.

Висновки: Отже, рекреаційна сфера є однією з найперспективніших галузей сучасності та майбутнього. Її розвитку на території області сприятиме комплексна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу, застосування нових методів господарювання і управління, створення оптимальної територіальної організації як усього ТРК, так і окремих його спеціалізованих ланок, максимальне освоєння рекреаційних ресурсів та їх охорона, що в умовах вільної конкуренції забезпечить насичення ринку високоякісними послугами і сприятиме комплексному соціально-економічному розвитку Вінницької області.

Література

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія / О.О. Бейдик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
  2. Долишний М.И. Карпатский рекреационный комплекс / М.И. Долишний, М.С. Нудельман, К.К. Ткаченко и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 184 с.
  3. Іванух Р., Кривець А. Рекреаційно-туристичний комплекс Поділля і проблеми його перспективного розвитку / Р. Іванух, А. Кривець // Регіональна економіка. – 1997. – № 4. – С.85-94.
  4. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В.І. Мацола. – Львів, - 1997. – 259 с.
  5. Смаль І.В. Територіальна структура рекреаційної системи Чернігівської області України / І.В. Смаль. – Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02. – Ін-т географії. – К., 1992. – 19 с.
  6. Філоненко І.М. Територіально-рекреаційний комплекс Чернігівської області (суспільно-географічне дослідження) / І.М. Філоненко / Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02. – 2004. – 19 с.
  7. Чернова Г.В. Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області / Г.В. Чернова // Автореф. дис. канд. геогр. наук. 11.00.02. – 2007. – 24 с.
  8. Черчик Л.М. Формування та розвиток територіально-рекреаційної системи регіону (на прикладі Волинської області) / Л.М. Черчик // Автореф. дис. канд. геогр. наук, Львів, 1999. – с. 15.
1. Beydik O.O. Rekreatsinyo-turists'ki resursi Ukraїni. Metodologiya ta metodika analizu, terminologiya, rayonuvannya: Monografiya / O.O. Beydik. – K.: Vidavnicho-poligrafichnij tsentr «Kiїvskiy unіversitet», 2001. – 395 s.
  2. Dolishniy M.I. Karpatskiy rekreatsionnyy kompleks / M.I. Dolishniy, M.S. Nudel'man, K.K. Tkachenko i dr. – K.: Naukova dumka, 1984. – 184 s.
  3. Ivanukh R., Krivets' A. Rekreatsinyo-turistichniy kompleks Podillya i problemi yogo perspektivnogo rozvitku / R. Ivanukh, A. Krivets' // Regional'na yekonomika. – 1997. – № 4. – S.85-94.
  4. Matsola V.І. Rekreatsinyo-turistichniy kompleks Ukrani / V.І. Matsola. – L'viv, - 1997. – 259 s.
  5. Smal' І.V. Teritorial'na struktura rekreatsinyoi sistemi Chernigiv's'koї oblastі Ukraїni / І.V. Smal'. – Avtoref. dis. kand. geogr. nauk: 11.00.02. – Ін-т географії. – К., 1992. – 19 s.
  6. Filonenko І.M. Teritorial'no-rekreatsyniy kompleks Chernigiv's'koї oblastі (suspil'no-geografichne doslidzhennya) / І.M. Filonenko / Avtoref. dis. kand. geogr. nauk: 11.00.02. – 2004. – 19 s.
  7. Chernova G.V. Teritorial'no-rekreatsyniy kompleks Vinnits'koї oblastі / G.V. Chernova // Avtoref. dis. kand. geogr. nauk. 11.00.02. – 2007. – 24 s.
  8. Cherchik L.M. Formuvannya ta rozvitok teritorial'no-rekreatsinyoi sistemi regionu (na prikladі Volins'koї oblastі) / L.M. Cherchik // Avtoref. dis. kand. geogr. nauk, L'viv, 1999. – s. 15.

Подано до редакції 11.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк